

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

پژوهشکده ادبیات

رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی
فرهنگ توصیفی اصطلاحات دیوانی در شبه قاره
(عصر اکبر شاه)

استاد راهنما

دکتر ابوالقاسم رادفر

استادان مشاور

دکتر حسن انوری - دکتر مصطفی عاصی

پژوهشگر:

ثریا پناهی

بهمن ماه ۱۳۹۴

سپاس خود را خدمت استادان محترم به شرح زیر تقدیم می دارم:

از جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر که راهنمایی این رساله را به عهده داشتند و همواره در طول دوره تحصیل مشوق و حامی اینجانب بودند، بسیار سپاسگزارم. همچنین قدردان زحمات جناب آقای دکتر مصطفی عاصی هستم که در مشاوره این تحقیق از پیشنهادها و هدایت های ایشان بهره ها بردم و به ویژه از خصائص اخلاقی ایشان درس هایی ارزنده آموختم؛ از جناب آقای دکتر حسن انوری دیگر مشاور این رساله نیز، بسیار سپاسگزارم و نیز مراتب امتنان خود را خدمت جناب آقای دکتر یحیی مدرسی، استاد عزیز و گرانقدری که همچون پشتوانه ای علمی داوری این رساله را عهده دار بودند، تقدیم می دارم و از استادان محترم، سرکار خانم دکتر طاهره ایشانی، جناب آقای دکتر محمدرضا نصیری و دکتر چندرشیگر، دیگر استادان داور این رساله نیز، بسیار سپاسگزارم.

با احترام

تقدیم به مهربانانم همسر عزیزم، کیارش توگلی و دختر دوست‌داشتنی‌ام دیبا، مادرم، خواهرانم و همه عزیزانی که همیشه همراه من بودند.

با یاد و احترام به پدرم و برادر بزرگوارم حمید که برایم الگو و نماد محبت، بردباری و تلاش بوده است او که همواره مترصد به ثمر رسیدن این پژوهش بود. صدافسوس که اکنون کنار ما نیست. اما یاد او همیشه در قلبم زنده و الهام‌بخش است. یادش گرامی

و در پایان، تقدیم به استاد فقید شبه‌قاره شناس، احمد منزوی که ریشه عشق و علاقه به سرزمین شبه‌قاره را مدیون ایشان هستم.

با ارادت

ثریا پناهی

زمستان ۱۳۹۴

چکیده

رساله حاضر به موضوع تهیه فرهنگ اصطلاحاتی می پردازد که مربوط به حوزه دیوان و دیوان سالاری در هند عصر اکبرشاه (حکومت: ۹۶۳-۱۰۱۴ ق/ ۱۵۵۵-۱۶۰۵ م) است. پژوهشی که دو هدف را به شرح زیر دنبال می کند: ۱- تهیه و تدوین الگو و چارچوب فرهنگ توصیفی و تخصصی ۲- بررسی ویژگی های گونه فارسی هندوستانی. سوال های رساله درباره این است که کیفیت پژوهش های شبه قاره در مورد فرهنگ های توصیفی و تخصصی اصطلاحات چگونه بوده است. همچنین ویژگی هایی که این نوع فرهنگ ها باید حائز آن باشند، چیست و چگونه می توان الگو و چارچوبی ارائه داد و سوال آخر درباره ویژگی های فارسی هندوستانی است. در تهیه این فرهنگ از روش نظری مصطفی عاصی در تهیه فرهنگ های تخصصی با کمک رایانه پیروی شد و درباره بررسی فارسی هندوستانی ملاحظات نظری آنتونی آراتو مورد نظر بود. نتیجه حاصل در بررسی تشکیلات و اصطلاحات دیوانی در این دوره دلالت بر آن دارد که آخرین توقف گاه دیوان سالاری در خارج از مرزهای ایران و در شبه قاره بوده است. در تهیه این فرهنگ، آئین اکبری، اکبرنامه، طبقات اکبری و منتخب التواریخ، متون برگزیده در مدخل یابی و گزینش عناوین بوده اند. از یافته های پژوهش تهیه الگو و چارچوبی از فرهنگ توصیفی و تخصصی است. بررسی ضبط آوایی و نوشتاری فارسی اصطلاحات و اعلام شبه قاره نیز از دیگر مطالب مورد بررسی بوده که در قالب شیوه نامه ضبط فارسی اصطلاحات و اعلام ارائه گردیده است. درباره هدف دوم یعنی بررسی ویژگی های گونه فارسی هندوستانی، مهم ترین دستاورد این بخش نظرگیر بودن تحولات واژگانی است که بیش از هر عنصر دیگری در زبان دچار تغییر و تحول می شود. همانطور که در گونه فارسی هندوستانی نیز شاهد این تحولات بوده ایم.

کلیدواژه: فرهنگ، اصطلاحات دیوانی، تیموریان هند، فارسی هندوستانی

فهرست مطالب

شماره صفحه	فهرست مطالب
۱	فصل اول: کلیات
۲	۱-۱ مقدمه
۳	۲-۱ موضوع پژوهش و اهمیت آن
۳	۳-۱ اهداف پژوهش
۴	۴-۱ سوال‌های پژوهش
۵	۵-۱ روش پژوهش
۱۰	فصل دوم: پیشینه پژوهش
۱۱	۱-۲ مقدمه
۱۱	۲-۲ دیوان‌سالاری در ایران
۱۵	۳-۲ دیوان‌سالاری در شبه‌قاره
۱۸	۴-۲ فرهنگ نگاری واصطلاحات دیوانی در شبه‌قاره
۳۲	۵-۲ توصیف ویژگی‌های گونه فارسی هندوستانی
۴۳	فصل سوم: ایران و شبه‌قاره
۴۴	۱-۳ مقدمه
۴۵	۲-۳ بافت تاریخی - فرهنگی
۴۷	۳-۳ سیر ساختار نظام دیوانی از آغاز تا عصر تیموریان هند
۵۳	۴-۳ نظام دیوانی عصر تیموریان هند
۵۹	۵-۳ ورود و نفوذ فارسی به سرزمین شبه‌قاره
۷۱	۶-۳ اصطلاح‌شناسی در شبه‌قاره
۷۲	۷-۳ ضبط آوایی و نوشتاری فارسی اصطلاحات و اعلام شبه‌قاره
۷۴	۸-۳ گونه فارسی هندوستانی
۷۸	فصل ۴: یافته‌های پژوهش
۷۹	۱-۴ مقدمه
۷۹	۲-۴ راهنمای فرهنگ
۸۱	۳-۴ الگو و چارچوب فرهنگ توصیفی اصطلاحات دیوانی در شبه‌قاره (عصر اکبرشاه)

۱۵۵	۴-۴ شیوه‌نامه ضبط فارسی اصطلاحات و اعلام شبه‌قاره
۱۵۵	۴-۵ ویژگی‌های زبانی گونه فارسی هندوستانی

فصل پنجم: نتیجه‌گیری

۱۶۰	
۱۶۱	۱-۵ مقدمه
۱۶۱	۲-۵ سخن پایانی
۱۶۲	۳-۵ پاسخ به سوال‌های پژوهش
۱۶۳	۴-۵ پیشنهادها
۱۶۵	پیوست ۱ (فهرست سرواژه‌ها)
۱۸۴	پیوست ۲ (جدول‌ها)
۱۹۰	کتابنامه
۱۹۸	چکیده

فصل اول

کلیات

۱-۱ مقدمه

فرهنگ توصیفی اصطلاحات دیوانی دوره تیموریان در عصر اکبرشاه، فرهنگ گونه یا اصطلاحنامه‌ای تخصصی شامل واژگان و اصطلاحاتی است که در مقطعی تاریخی به واسطه نفوذ زبان فارسی در ارکان مختلف زندگی اجتماعی جامعه هندی (مسلمان و هندو) همراه با واژه‌های عمومی در آن سرزمین رواج یافت. مجتبائی درباره آن می‌گوید که آداب ملک‌داری و آئین‌های دیوانی و درباری در طول هشت قرن حکومت اسلامی در هند میراثی از همان سنت‌های دیرین و عناصر فرهنگ اسلامی بود که از سامانیان به غزنویان و از غزنویان به سلسله‌های سلاطین دوره‌های بعد رسیده بود. (مجتبائی، ۱۳۸۴: ۴۰۲)

در دوره‌ای از تاریخ سرزمین شبه‌قاره، فرهنگ و زبان فارسی نقش ماندگار خود را در آثاری که به زبان‌های شبه‌قاره از جمله هندی و اردو نوشته شده اند، گذاشته است. گردآوری پیکره این تحقیق براساس متونی صورت گرفت که متعلق به دوره‌ای از ظهور و رواج زبان فارسی به عنوان زبان رسمی سرزمین شبه‌قاره بوده و زبان نوشتاری غالب این متون نیز محسوب می‌شده است و اصطلاحاتی که استخراج گردیده، همه، مربوط به حوزه دبی و دیوانی است و در نهادها و سازمان‌های اداری و نظامی آن سرزمین کاربرد داشته است. ناشناخته ماندن برخی از این اصطلاحات و تحولات معنایی که در واژه‌های قرضی فارسی در زبان‌های اردو و هندی رخ داده است و نیز تغییرات معنایی در اصطلاحات حاصل از واژه‌سازی‌ها در دوره‌ای از تاریخ شبه‌قاره که بر اساس عناصر واژگانی فارسی یا ترکیب با آنها به وجود آمد، همه از مباحث مطرح و مورد نیاز برای بررسی هستند. با استخراج اصطلاحات دیوانی و ارائه صورت آوایی و مفهوم آنها اثری درباره این اصطلاحات شبه‌قاره‌ای تالیف می‌شود که می‌تواند راهنما و یاریگر پژوهشگران و مصححان متون فارسی شبه‌قاره‌ای و نیز مترجمان باشد و از این طریق خصائص و ویژگی‌های فارسی هندوستانی یعنی گونه‌ای تاریخی از زبان فارسی (گونه‌ای متأثر از زبان میزبان) بررسی و توصیف می‌شود. می‌دانیم که در مقطعی از زمان، آن سرزمین مهد ظهور و رشد این گونه زبانی فارسی شد که خود مسبب ظهور اصطلاحاتی نو و متفاوت در حوزه دیوانی و امور دیوانی در شبه‌قاره نیز گردید.

۲-۱ موضوع پژوهش و اهمیت آن

تاکنون شاهد تألیف اثری مستقل درباره اصطلاحات دیوانی شبه‌قاره نبوده‌ایم. اثری که در آن، صورت، معنی، ضبط آوایی، تحول تاریخی اصطلاحات و توضیحات واژه و اصطلاح آمده باشد. مراجعه به این نوع فرهنگ و فرهنگ‌هایی مانند ضبط اعلام جغرافیایی در تحقیقات مشترک ایران و شبه‌قاره نظیر تصحیح متون و تألیف مقالات تحقیقی و ترجمه‌های متقابل سودمند خواهد بود؛ از این‌رو، تهیه و تدوین فرهنگ توصیفی واژه‌ها و اصطلاحات تشکیلات دیوانی عصر اکبر شاه که خود به شعباتی نظیر درباری، اداری، قضایی، مالی و نظامی تقسیم می‌شود، موضوع اصلی رساله حاضر است. موضوع دوم، توصیف ویژگی‌های گونه تاریخی زبان فارسی (گونه هندوستانی) است.

۳-۱ اهداف پژوهش

یکی از ارکان مهم زندگی اجتماعی انسان‌ها دستیابی یا تهیه و تدوین قاعده، اصول و آیین‌هایی است که زیر ساخت‌های تمدن بشری را شکل می‌دهد و دیگری تعامل و ایجاد ارتباط‌هایی که خواسته یا ناخواسته افراد در زندگی اجتماعی گسترده‌تر با یکدیگر داشته و دارند و این تعامل گاه به تأثیر و نفوذ‌پذیری از یکدیگر نیز انجامیده است یا می‌انجامد. یکی از این تأثیرات در عرصه زبان، یعنی اصلی‌ترین نهاد اجتماعی بشر است. با توجه به نکته اول، در بررسی سیر تاریخی دیوان سالاری و تشکیلات اداری، ایران، از جمله کشورهایی است که دارای تاریخچه بسیار غنی، مدون و پر سابقه در حوزه تشکیلات اداری است و با توجه به نکته دوم مسئله ارتباط ایران و ملل دیگر نظیر مردم شبه‌قاره مطرح می‌شود و این نکته که زبان فارسی چگونه به آن سرزمین نفوذ کرد و رواج یافت و واژه‌ها و اصطلاحاتی که زمانی در ایران در دوره‌های تاریخی مختلف پس از اسلام نظیر سامانی، غزنوی و سلجوقی، خوارزمشاهی و مغول رایج بود به آن دیار نیز رسید و به همان صورت یا صورت‌های دگرگون و مختلف متداول شد.

تشکیلات اداری عصر اکبر شاه (سومین پادشاه بابر) از درخشان‌ترین دوران تاریخ شبه‌قاره به لحاظ سیاستگذاری در امور کشورداری، اداری، نظامی، آزاداندیشی و تحولات دینی، اجتماعی محسوب می‌شود. بررسی و توصیف اصطلاحات در قالب واژه‌نامه یا فرهنگ توصیفی و پرداختن به سطح معنایی واژگان زبان رسمی و درباری آن زمان شبه‌قاره یعنی گونه تاریخی فارسی (هندوستانی) و برخی ویژگی‌های دیگر که حاصل فرآیند برخورد زبانی و بحثی تلفیقی در حوزه زبان‌شناسی تاریخی و جامعه‌شناسی زبان است، از اهداف این تحقیق محسوب می‌شود. پاسخ به چرایی و ضرورت اجرای این پژوهش، فقدان لغت‌نامه یا فرهنگ‌لغتی است که به این موضوع اختصاص داشته باشد. تقریباً در همه اعصار و دوره‌های مختلف هند میانه به چنین نگاه‌هایی برمی‌خوریم؛ اما اثری که به طور مستقل به این موضوع پرداخته باشد، موجود نیست. دیگر اینکه، ناشناخته ماندن برخی از این اصطلاحات و بررسی تحولات معنایی که در واژه‌های قرضی فارسی موجود در زبان‌های سرزمین شبه‌قاره نظیر اردو و هندی رخ داده و نیز بررسی ویژگی‌های زبان شناختی گونه تاریخی فارسی هندوستانی و تغییرات حاصل از واژه‌سازی، همه از دلایل دیگر این پژوهش است؛ زیرا این موضوع اخیر کمتر در

کانون توجه و بررسی بوده است. بنابراین دو هدف اصلی و فرعی این تحقیق به شرح زیر است:
۱-۳-۱ تهیه و تدوین فرهنگ تخصصی اصطلاحات دیوانی دوره تیموریان هند (عصر اکبر شاه)

۲-۳-۱ آشنایی با گونه زبانی فارسی هندوستانی

۴-۱ سوال‌های پژوهش

۱-۴-۱ چه کوشش‌هایی در تدوین فرهنگ‌های توصیفی و تخصصی اصطلاحات دیوانی در شبه قاره صورت گرفته است؟

۲-۴-۱ فرهنگ‌های توصیفی اصطلاحات دیوانی چه ویژگی‌هایی باید داشته باشند؟

۳-۴-۱ چه الگو و چارچوبی برای تدوین فرهنگ توصیفی و تخصصی اصطلاحات دیوانی عصر اکبر شاه یا فرهنگ جامع دوره تیموریان هند می‌توان ارائه داد؟

۴-۴-۱ ویژگی‌های زبانی و انواع تغییرهای معنایی واژه‌ها و اصطلاحات در گونه فارسی هندوستانی کدام است؟

۵-۱ روش پژوهش

از نظر روش‌شناسی، ساختار این تحقیق در حوزه پژوهش‌های اسنادی و توصیفی - تحلیلی است. قلمرو مکانی این تحقیق محدوده جغرافیایی شبه قاره (هند، پاکستان و بنگلادش) و قلمرو زمانی عصر اکبر شاه گورکانی (حکومت: ۹۶۳-۱۰۱۴ ق/ ۱۵۵۵-۱۶۰۵ م) است. عصری که طی آن زبان فارسی زبان رسمی دولت و دربار و زبان رایج میان مردم بوده است و قلمرو زبانی آن براساس زبان منشیانۀ منشیان دربار و زبان رسمی دربار است.

۱-۵-۱ روش تدوین فرهنگ

۱-۵-۱-۱ متون منتخب

آثار و تألیفات این حوزه بیشتر مربوط به متون تاریخی دوره مورد بررسی است. اسنادی معتبر که در بررسی‌های زبانی نقشی مهم ایفا می‌کنند. عناوین مهم آثار تاریخی عصر اکبر شاه به شرح زیر است:

تاریخ اکبری تألیف عارف قندهاری در ۹۸۷ ق. این اثر شامل شرح وقایع دوران اکبر شاه است که قسمت اعظم آن از بین رفته است؛ **تحفه اکبر شاهی** یا **تاریخ شیرشاهی** تألیف عباس خان سروانی، نویسنده افغان، در ۹۹۴ ق؛ **تاریخ گجرات** اثر میر شیخ ابوتراب ولی گجراتی از کتاب‌های معتبر محدوده جغرافیایی گجرات است که در ۹۹۴ ق تألیف شده است؛ **تاریخ الفی**، تاریخ مفصل بلاد اسلامی که مشتمل بر شرح حوادث هزاره اول پس از رحلت پیامبر بوده است. این اثر تألیف گروهی از مورخان هندی و ایرانی به دستور اکبر شاه بوده است، اما بعدها ملا احمد تتوی به تنهایی به ادامه تألیف آن پرداخت و پس از وی آصف خان دنباله کار را پی گرفت. **تاریخ الفی**، در نهایت، در ۱۰۰۰ ق با تجدید نظر عبدالقادر بدایونی و آصف خان به اتمام رسید؛ **طبقات اکبری** (طبقات اکبر شاهی یا تاریخ نظامی) تألیف خواجه نظام‌الدین هروی که از مورخان برجسته دوره تیموریان و از بخشیان اکبر شاه در ۱۰۰۲ ق بوده است؛ **تاریخ سند** یا **تاریخ معصومی** تألیف میرمحمد معصوم در ۱۰۰۹ ق؛ **تاریخ بدایونی** یا **منتخب التواریخ** تألیف عبدالقادر بدایونی در ۱۰۰۴ ق است؛ **آیین**

اکبری تألیف شیخ ابوالفضل علامی در قرن دهم هجری است؛ **اکبرنامه** تألیف دیگر ابوالفضل علامی است. او به دستور اکبرشاه از ۹۸۲ ق به ثبت احوال اجداد او و دیده‌ها و شنیده‌هایش پرداخته است. (آفتاب اصغر، ۱۳۶۴: ۱۲۶-۱۹۲؛ سبحانی، ۱۳۷۷: ۳۱۹-۳۲۱)

۱-۵-۲ معیارهای گزینش متون منتخب

چهار معیار در این گزینش مد نظر بوده است. دو معیار از چهار معیار اصلی در گزینش آثار برگزیده این است که موضوع اصلی یا مباحث عمده آن، به امور کشورداری، اداری و نظامی مربوط بوده است و دیگری زبان اثر که انعکاسی از زبان تقریباً رایج و معیار عصر اکبری و نمادی از فارسی‌گرایی بوده است. هر دو ملاک در دو کتاب ابوالفضل علامی (*آیین اکبری و اکبرنامه*)، وزیر معتمد اکبر شاه رعایت شده است. ابوالفضل علامی از برترین چهره‌های ادب و دانش عصر اکبر به شمار می‌آید، او دوست و پیشکاری امین و ثقه بود.

ابوالفضل علامی در شبه‌قاره و در زمینه نثر و نویسندگی دارای همان شهرت، اعتبار و مقامی است که امیرخسرو دهلوی در حوزه شعر داشته است. این مورخ و مؤلف که دیدگاهی به دور از تعصبات زبانی و دینی داشت، با جلال‌الدین اکبرشاه در اعتقادات و باورهای دینی و اجتماعی همسو بود. *آیین اکبری* او می‌تواند در انعکاس واژه‌های دیوانی و درباری مورد استفاده در وقایع نگاری به ویژه رویدادهای دیوانی این دوره قابل اعتنا و اعتماد باشد. این کتاب منبع اصلی پژوهش حاضر محسوب می‌شود.

آیین اکبری، اثری دانشنامه گونه است که دربارهٔ تشکیلات دیوانی و دولتی در شرح نهادها و آئین‌های دوران حکومت اکبرشاه و اوضاع اجتماعی و ضوابط دیوانی سلطنت او و مساعی وی در ایجاد تفاهم مشترک میان مسلمانان و هندوان و پیروان سایر ادیان رایج آن زمان و برقراری وحدت فکری و دینی در آن سرزمین تألیف شد. (مجتبائی، ۱۳۵۴: ۲۶۵؛ محی‌الدین^۱، ۱۷۸: ۱۹۲۱) علامی، صدراعظم اکبرشاه، *آئین اکبری* را در پنج دفتر فراهم آورد که چاپ‌های مختلف اولیه آن تجلیات متفاوت دارد. علاوه بر چاپ یک جلدی به کوشش سرسید احمدخان، نسخهٔ دیگر مورد استفاده چاپ سنگی و سه جلدی ۱۸۹۳م در لکهنو بوده است. دفتر اول با عنوان *آئین منزل آبادی دربارهٔ اوضاع داخلی دربار اکبر*، از جمله رسوم دربار، روابط افراد و اعضا، چگونگی معیشت و نرخ اجناس است. دفتر دوم یا *آئین سپاه آبادی دربارهٔ ضوابط دولتی و نظامی و مناصب است که ضمن آن به شرح حال دانشمندان و شعرا نیز پرداخته شده است*. دفتر سوم یا *آئین ملک آبادی دربارهٔ تشکیلات اداری و کشوری در عصر الهی [گاهنامهٔ اکبر شاه]*، میزان مالیات‌ها و چگونگی جمع‌آوری آنها و آمار و ارقام جغرافیایی ایالت‌های مختلف قلمرو حکومت است. دفتر چهارم دربارهٔ اطلاعات جغرافیایی هند و سرزمین‌های دیگر و نیز توصیف ادیان و آداب و رسوم هندوان و کتاب‌های دینی آنان و شرح احوال برخی مهاجران و مهاجمان و نیز وصف حال گروهی از عرفای مسلمان به شبه‌قاره و در پایان سخنان پادشاه و خودنوشت مؤلف اثر (ابوالفضل علامی) است. *آئین اکبری* از منابع مهم تاریخی این دوران دربارهٔ آداب و آئین‌های کشورداری و نظام دیوانی و درباری و سپاهی به شمار می‌آید. (بهار ۱۳۶۹: ۲۸۹؛ ربیعی ۱۳۸۴: ۷۴-۵)

¹Momin Mohiuddin

درباره اهمیت این کتاب می‌توان به این نکته اشاره کرد که *آئین اکبری*، کتاب راهنمای انگلیسی‌ها در زمان استیلا در شبه‌قاره بود و برای اداره امور کشور هند به کار می‌رفت و در همان دوران چندین بار به چاپ رسید. (آفتاب اصغر، ۱۳۶۴: ۱۸۰)

اکبرنامه، کتاب منتخب دیگر از ابوالفضل علامی، مجموعه احکام و فرمان‌های اکبر شاه است. وزیر او با امور سلطنت آشنا بود و پس از تنظیم نگاشته‌ها برای اطمینان از صحت مطالب آنها را به تأیید پادشاه می‌رساند. *اکبرنامه* سندی بر تأیید اقتدار شاه و روش و تدابیر او در اداره کشور است. تصمیم ابوالفضل در تألیف این اثر، تهیه و ثبت اطلاعاتی درباره وقایع عصر اکبر شاه در دوره‌های زمانی سی ساله در دفترهایی جداگانه بود. در *اکبرنامه* اطلاعاتی درباره مسائل جغرافیایی، اجتماعی، کشورداری، فرهنگی و آداب و رسوم شاهان مغول ذکر شده است. این اثر سه جلدی است. مجلد اول با تولد اکبر شاه آغاز می‌شود و در ادامه به پیامبران و رجال نامی و اسلاف اکبر شاه پرداخته شده است. کتاب دوم با جلوس اکبر شاه آغاز می‌شود و وقایع را از ۹۳۶ ق تا ۹۸۰ ق در بردارد. کتاب سوم شامل وقایعی از ۹۸۰ ق تا ۱۰۰۴ ق است که با مرگ وی ناتمام می‌ماند. (پیرنیا، ۱۳۸۴: ۴۸۹-۴۹۰؛ آفتاب اصغر، ۳۶۴: ۱۷۹)

دو معیار دیگر در تعیین آثار منتخب، نشان دادن تنوع زبانی نویسندگان آن عصر است که تحت تأثیر زبان عربی بودند و جلوه این تأثیر در دو اثر دیگر یعنی *طبقات اکبری* و *منتخب التواریخ* خود را نشان می‌دهد. این دو کتاب نمادی از تنوع در سبک نوشتاری نثر آن دوره هستند. *منتخب التواریخ* بدایونی یا *تاریخ بدایونی* که در ۱۰۰۴ ق تألیف شده است، از آثار مهم تاریخی دوره تیموریان هند به شمار می‌آید. این اثر با نگرش و روشی انتقادی پیرامون همه جنبه‌های سیاست اکبر در امور سیاسی و اجتماعی و دینی اطلاعاتی دقیق ارائه داده است. اطلاعاتی که مورخ آن به رغم اختلاف عقیده با اکبر شاه درباره اعتقادات نوگرایانه و نگاه تساهل ورزانه وی در امور دینی از طرح آن امتناع نکرده و حتی به او اتهام‌هایی نیز وارد کرده است. هرچند این اثر در دوران سلطنت جهانگیر شاه فرزند اکبر انتشار یافت و به دستور وی نیز توقیف شد. مطالب این تاریخ بر مبنای جغرافیا و براساس خانواده‌های سلطنتی طبقه بندی شده و شامل یک مقدمه، نه طبقه و یک خاتمه درباره تاریخ دودمان طبقه غزنوی، غوری، غلامان، خلجی، تغلق، سادات، لودی، تیموری (دوره اول) از جلوس بابر تا اخراج همایون از دهلی، سوری و تیموری است و دوره دوم که پس از مراجعت همایون تا چهلمین سال سلطنت اکبر شاه است. (آفتاب اصغر، ۱۳۶۴: ۱۶۰-۱۵۵؛ سبحانی، ۱۳۷۷: ۳۲۱-۳۱۹)

طبقات اکبری تألیف خواجه نظام‌الدین احمد هروی از مورخان برجسته دوره تیموریان و از بخشیان اکبر شاه بوده است. این اثر تاریخی به *طبقات اکبرشاهی* و *تاریخ نظامی* نیز شهرت دارد. *طبقات اکبری* مشتمل است بر یک مقدمه و خاتمه و متن که به نه طبقه تقسیم شده است، که هر طبقه درباره تاریخ طبقه خاص از سلاطین هند مانند سلاطین دهلی، دکن، گجرات، بنگاله، مالوه، جونپور، سند، کشمیر ملتان است. این اثر در سه مجلد فراهم آمده است. مجلد اول شامل تاریخ اسلامی هند قبل از تیموریان و مجلد دوم حاوی حوادث تیموریان هنداز بابر تا پایان سال ۳۸ جلوس اکبر و مجلد سوم مشتمل بر تاریخ سلسله‌های مستقل محلی از بدو تاسیس تا انقراض یا انضمام با سلطنت تیموری است. *طبقات اکبری* از منابع *تاریخ بدایونی* و *تاریخ فرشته* محسوب

می‌شده و موضوع آن منحصر به تاریخ عمومی هند اسلامی بوده است. در این کتاب وقایع واحوال هندوستان در دوره اکبرشاه تا پایان سال سی و هشتم اکبری مطابق ۱۰۰۲ ق به تحریر درآمده است. (آفتاب اصغر، ۱۳۶۴: ۱۴۸-۱۵۳) بیشتر نویسندگان آن دوره تحت تأثیر زبان عربی بوده‌اند، حتی ابوالفضل علامی. اما مسئله اصلی درصد و میزان کاربرد این واژه‌هاست، که در کتاب‌های ابوالفضل میزان آن کمتر بوده است. (بهار، ۱۳۶۹: ۲۸۹)

۱-۵-۱-۳ استخراج مدخل‌های پیکره و ثبت شواهد

روش گردآوری داده‌های پیکره این فرهنگ به شرح زیر است: سرواژه یا مدخل‌های اصطلاحات دیوانی آئین اکبری، اکبرنامه، منتخب التواریخ، طبقات اکبری و شواهد آنها پس از استخراج، ثبت و ابتدا در محیط نرم افزاری EXELL حروف نگاری شد و اطلاعات پیکره به محیط WORD منتقل شد. علت استفاده از دو چاپ مختلف آئین اکبری مقایسه و تطبیق برخی مواضع از متن جهت رسیدن به خوانش و قرائت صحیح واژه و اصطلاح مورد نظر بوده است. سرواژه‌ها یا مدخل‌های اصطلاحات دیوانی منتخب التواریخ و اکبرنامه و شواهد آنها پس از جست‌وجو در پیکره فرهنگ نگاری گروه فرهنگ نویسی فرهنگستان استخراج و به محیط WORD منتقل شد و در پایان هم آنها باهم در یک پوشه رایانه‌ای ادغام گردید.

سرواژه‌های اصطلاحات دیوانی طبقات اکبری (هر سه مجلد) و نیز اکبرنامه (مجلدهای دوم و سوم چاپ سنگی) پس از استخراج به همان شیوه اصطلاحات مستخرج از آئین اکبری (چاپ سنگی) و طبقات اکبری (چاپ سنگی) به محیط EXELL منتقل شد.

از میان همه سرواژه‌ها با توجه به ملاک بافت زبانی و ارتباط موضوعی آن به نظام و تشکیلات دیوانی، پس از دو مرحله غربالگری، تعداد ۴۳۱ مدخل انتخاب شد که از آن میان ۱۵۰ مورد برای درج در فرهنگ حاضر که الگو و چارچوبی پیشنهادی است، انتخاب گردید و کلیه عناوین در قالب نمایه در پیوست آمد. ذکر این نکته لازم است که در تهیه فرهنگ جامع عصر تیموریان هند مراجعه به گنجینه متون تاریخی و ادبی موجود و گردآوری مدخل‌های آن ضروری است؛ اما در مرحله استخراج و ثبت مدخل‌ها مناسب است که با روش‌های امروزی و بهره‌گیری از پیکره‌های رایانه‌ای صورت بگیرد تا کار در نهایت سرعت و دقت انجام شود.

۱-۵-۱-۴ ساختار فرهنگ اصطلاحات

ساختار منتخب در تهیه این فرهنگ اصول و شیوه نامه استاندارد ارائه شده براساس طرح عاصی (۱۳۷۳: ۲۷۵-۲۸۰) است که چارچوبی به صورت زیر دارد:

مطابق طرح عاصی (۱۳۷۳) با عنوان «طرحی برای تهیه فرهنگ‌های تخصصی با کمک کامپیوتر» ساختار هر فرهنگ لغتی دارای مشخصه‌های زیر است یا باید لاقلاً وضعیت این گزینه‌ها روشن باشد: ۱- گروه کاربران، ۲- نوع فرهنگ (براساس متغیر زبان)، ۳- هدف فرهنگ، ۴- موضوع، ۵- کارکرد، ۶- گستره فرهنگ، ۷- گردآورندگان، ۸- روش گردآوری، ۹- محتوا و شکل نهایی. بر اساس این طرح، پاسخ به گزینه‌های پیش گفته

به شرح زیر است: کاربران فرهنگ محققان و مصححان حوزه شبه قاره شناسی اند. نوع فرهنگ درون زبانی (یک زبانه) فارسی است. هدف فرهنگ پژوهشی است. موضوع آن واژه‌ها و اصطلاحات دیوانی است. کارکردی روشمند و معیار و توصیفی دارد. گستره فرهنگ زبان نوشتاری گونه فارسی هندوستانی نیمه دوم قرن ۱۰ ق / ۱۶ م. و اوایل قرن ۱۱ ق / ۱۷ م است. گردآوری آن انفرادی و برای رساله دکتری است (که پس از تصویب و تکمیل در گروه دانشنامه شبه قاره فرهنگستان زبان و ادب فارسی به چاپ می‌رسد). روش گردآوری در سطور بالا مطرح شد. پس از درج سرواژه، ضبط آوایی، تعلق ریشه‌ای، تعریف که بیشتر برمبنای فرهنگ‌های بومی شبه قاره ارائه می‌شود. در تعریف این واژه‌ها معنای مربوط به حوزه دیوانی مطرح است نه معنای عمومی و معانی که در فرهنگ‌های لغت عمومی ممکن است رایج باشد. مورد بعدی شاهد است. نگارنده در غالب موارد سیر حیات و تحول معنایی و ساختاری اصطلاح را در متون در ترتیبی تاریخی ارائه داده است. الگوی اصلی ساختار این فرهنگ، فرهنگ ریشه‌شناسی *زبان فارسی* تألیف محمد حسن دوست است که نسخه تازه آن در شش مجلد در ۱۳۹۴ به چاپ رسید. هرچند فرهنگ اصطلاحات دوره قاجار قشون و نظمیه، تألیف یحیی مدرسی و دیگران (۱۳۸۰) نیز مطمح نظر بوده است.

۱-۵-۲ روش بررسی ویژگی‌های گونه فارسی هندوستانی

موضوع دوم، بررسی ویژگی‌های فارسی هندوستانی است که الگو و چارچوب نظری پیروی شده در این پژوهش شیوه یحیی مدرسی (۱۳۸۰: دوازده - چهارده) در بررسی ویژگی‌های فارسی دوره قاجار است. او در مقدمه فرهنگ اصطلاحات قاجار، ویژگی‌های فارسی در دوره قاجار را از نظر واژگانی، ساختاری و املائی به طور مختصر مرور کرده است. فارسی هندوستانی نیز از نظر ساختاری و املائی ویژگی‌هایی دارد که برخی از آنها در این پژوهش بررسی می‌شود. مواد نوشتاری متون در محدوده زمانی این رساله، نثر ابوالفضل علامی در آئین اکبری و مکاتبات او و نیز تذکره همایون و اکبر تألیف بایزید بسطامی است.

در بررسی واژگان و سیر تحولات معنایی متأثر از بافت سیاسی، فرهنگی شبه قاره و انواع دگرگونی‌های معنایی واژگان در این گونه تاریخی به نظرگاه آنتونی آرلاتو^۲ (۱۳۸۴: ۱۹۰-۱۸۹؛ ۲۰۰-۲۰۷) زبان‌شناس تاریخی معاصر در کتاب *درآمدی بر زبان‌شناسی تاریخی*، رجوع شده است. دگرگونی معنایی بیش از هر یک از جنبه‌های دگرگونی زبانی با زندگی و فرهنگ یک جامعه زبانی پیوند دارد. دگرگونی معنایی با تغییرات واژگان یا فهرست واژه‌ها، یعنی متغیرترین یا تغییرپذیرترین بخش زبان سروکار دارد.

واژه‌های متون نوشتاری دوره مورد بررسی در رساله حاضر (اواخر قرن دهم و اوایل قرن یازدهم ق) در شبه قاره است. واژه‌های به کار رفته در نوشته‌های منتخب، شامل مجموعه‌ای از واژه‌های رایج در گونه فارسی هندوستانی (با نوع کاربری دیوانی و درباری) است، گونه‌ای که به موازات فارسی ایران در دوره مورد بحث خصلت‌هایی از زبان معیار را از دوره‌های مختلف فارسی ایران در قالب زبان مهمان و مهاجر پذیرفته است. واژه‌ها و اصطلاحات

---

2. Antony Arlotto

فصل اول / کلیات

به کار رفته در این فارسی مانند واژه‌های فارسی دوره‌های قبل آن است؛ اما، میزان کاربرد واژه‌های عربی و هندی با توجه به سبک هر نویسنده‌ای متفاوت بوده است.

فصل دوم

پیشینه پژوهش

۲-۱ مقدمه

با توجه به دو هدف این رساله یعنی تهیه و تدوین الگو و چارچوب فرهنگ توصیفی اصطلاحات دیوانی و بررسی گونه فارسی هندوستانی، پیشینه پژوهش در چهار بخش زیر بررسی خواهد شد:

دیوان سالاری در ایران؛ دیوان سالاری در شبه‌قاره؛ پیشینه پژوهش درباره فرهنگ نگاری و اصطلاحات دیوانی در شبه‌قاره و پژوهش‌های انجام شده در زمینه توصیف ویژگی‌های گونه فارسی هندوستانی.

۲-۲ دیوان سالاری در ایران

در این بخش، به پیشینه تحقیق در ایران، به طور مجمل، پرداخته می‌شود. ابتدا برخی از کتاب‌های تحقیقی مهم پژوهشی اعم از تألیف و ترجمه معرفی می‌شوند. پس از آن پایان‌نامه‌های دانشگاهی مربوط به این موضوع و در پایان، مقاله‌هایی که در این زمینه تألیف و ترجمه شده‌اند، معرفی می‌گردند. رویکرد پژوهشگر در این بخش، بیشتر اشاره به آثار پیش از دوره مورد بررسی و مقارن آن است. اهم موارد پیش گفته به ترتیب تاریخ دوره و سیر پژوهش‌ها در ایران معرفی می‌شوند:

* **اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی** تالیف حسن انوری که در ۱۳۵۵ به چاپ رسیده است. این اثر نمایانگر نظام سازمانی و تشکیلات اداری و اجتماعی عهد غزنوی و سلجوقی است. دستگاه حکومتی در عهد غزنویان و سلجوقیان تقریباً مانند دستگاه سامانی بوده است؛ جز اینکه در زمانی که حکومت غزنویان برقرار بود، تا هنگامی که دولت بزرگ سلاجقه از بین رفت و تغییراتی در اصطلاحات دیوانی به وجود آمد. دستگاه غزنویان و سلجوقیان هرچند مقتبس از دستگاه اداری سامانی بود لیکن به وسعت دستگاه اداری آنان نبوده است. غزنویان و سلجوقیان مدنیت ندیده بودند و از جریان اداره امور بی‌خبر بودند یا آگاهی کامل نداشتند. مهارت آنان غالباً در جنگاوری و فنون نظامی بود. با این همه غزنویان از سلجوقیان آگاه‌تر و به اداره امور واردتر بودند. این کتاب تا حدی نمایانگر نظام سازمانی تشکیلات اداری و اجتماعی عهد غزنوی و سلجوقی است. (انوری، ۱۳۵۵: ۶-۱۰) این کتاب تا حدودی نمایانگر نظام سازمانی تشکیلات اداری و اجتماعی عهد غزنوی و سلجوقی است.

* **فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول** تالیف شمس شریک امین در ۱۳۵۷ است. در این کتاب (۱۳۵۷: دو - شش) واژه‌هایی معرفی شده‌اند که در سازمان‌های اداری ایران در زمان مغول به کار می‌رفتند. شریک امین در مقدمه از منظر زبان‌شناسی تاریخی به توضیح چگونگی تدوین این فرهنگ می‌پردازد. اصطلاح دیوانی در این فرهنگ لغت‌هایی است که به گونه‌ای با دستگاه سلطنت، دیوان‌های گوناگون، سپاه، شغل‌های

حکومتی و درباری و مالیات‌ها بستگی داشته است. این اصطلاح‌ها از زبان‌های فارسی، عربی، مغولی، ترکی، چینی و به ندرت یونانی و سنسکریت است. شریک امین متذکر می‌شود که بررسی ریشه‌شناسی مدخل‌های اصلی (غیر ارجاعی) نشان می‌دهد که حدود ۴۸ درصد آنها آلتایی هستند و پس از آن به ترتیب سهم عربی و فارسی درخور ذکر است. دیگر این که لغت‌های مغولی این فرهنگ بیشتر مربوط به مغولی پیش - کلاسیک یعنی زبان چنگیز و فرزندان او بود. درباره اصطلاحات ترکی شریک امین می‌گوید که سهم زبان‌های اویغوری، جغتایی، اوغوزی - سلجوقی بیش از دیگر زبان‌ها و گویش‌های ترکی است.

* فرهنگ تاریخی زبان فارسی، (زیر نظر پرویز ناتل خانلری) که مجلد اول آن در ۱۳۵۷ در تهران و در بنیاد فرهنگ ایران به چاپ رسید. ناتل خانلری در مقدمه چنین می‌گوید: (۱۳۵۷: هشت)

«کاری که اینجا پیش گرفته شده است تدوین یک لغت نامه تاریخی زبان فارسی است که منظور از آن این است که بدانیم هر لفظی در کدام دوره از تاریخ هزارساله زبان فارسی دری مورد استعمال داشته، در چه زمان آن لفظ متروک و منسوخ شده، در زمان‌های بعد چه لفظی به جای آن آمده، چه الفظی و هر یک به چه معانی ایجاد یا اقتباس شده و در زبان فارسی رواج یافته و بر اثر چه اوضاع یا حوادثی جای خود را به لفظ دیگر سپرده است.»

او در همان مقدمه، درباره یکی از فایده‌های این نوع فرهنگ‌ها می‌گوید که می‌تواند برای تحقیق در امور گوناگون مورد توجه پژوهندگان رشته‌های گوناگون مفید باشد از آن جمله درباره القاب و عناوین و منصب‌ها و نکته‌های مربوط به آداب جنگ و صلح، اوضاع اجتماعی، از قبیل آداب حکومت و امور اداری و اصطلاحات مربوط به هریک از وظایف و مسئولیت‌های ماموران اداری و اجتماعی و روابط آنها با یکدیگر. متأسفانه چاپ این اثر پس از انتشار مجلد اول آن متوقف ماند.

* نظام حکومت ایران در دوران اسلامی، پژوهشی در تشکیلات اداری، کشوری، لشکری

ایران از صدر اسلام تا عصر مغول، تألیف مریم میراحمدی در ۱۳۶۸ است. مؤلف در این کتاب، به نکاتی از این قبیل می‌پردازد که ارکان حکومت ایران از صدر اسلام تا عصر مغول، بر پایه نهادها و سازمان‌های مختلف اجتماعی بنا شده است. امویان اساس حکومت خود را بر پایه‌های بینش قبیله‌ای عرب بنا نهادند. عباسیان کوشیدند که شرق ایران (خراسان) پاسدار نظامی حکومت آنان باشد؛ اما با سستی دستگاه خلافت حکومت‌های مختلفی در ماوراءالنهر و ایران حکومت‌هایی مانند طاهریان در خراسان، صفاریان در سیستان و خراسان غزنویان در شرق، سلجوقیان در جنوب و غرب و خوارزمشاهیان در فلات ایران پدید آمد. هر کدام در حکومت‌داری سنن سیاسی و اداری خود را داشتند؛ هر چند اشتراکاتی نیز یافت می‌شد. سلسله ترکان غزنوی و سلجوقی اساس قومی حکومت خود یعنی سپاه را حفظ کردند. سلجوقیان این نوع ساخت حکومت را با افزایش قدرت در سازمان‌های مذهبی قوت بخشیدند و سازگاری بسیار میان دستگاه حکومتی و نهاد مذهبی پدید آوردند. حکومت ترکان خوارزمشاهی با روندی سنتی و براساس ارتش و ادامه دهنده نظام حکومت غزنوی و سلجوقی بود. با سقوط خوارزمشاهیان و ورود دسته‌های مختلف مغول نوعی دگرگونی زیاد در دستگاه‌های حکومتی ایران پدید آمد. اصطلاحات و عبارات اداری و نظامی جدید وارد فرهنگ ایران شد و لغات متعدد مغولی و ترکی به مفاهیم